

ارزیابی قانون بانکداری بدون ربا در عرصه اجرا (سنجش نگرش‌های گروه‌های ذی‌ربط و مطالعه موردی قراردادهای مشارکتی)

محمدحسین حسین‌زاده بحرینی^۱

استادیار گروه اقتصاد دانشگاه فردوسی مشهد

سید سعید ملک‌الساداتی^۲

استادیار گروه اقتصاد دانشگاه فردوسی مشهد

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۵/۱۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۹/۱۷

چکیده

وجه تمایز بانکداری اسلامی نسبت به سایر سیستم‌های بانکی، ضرورت مشارکت وام‌دهنده در ریسک فعالیت است که دریافت‌کننده تسهیلات انجام می‌دهد. به بیان بهتر، انتظار بر این است که بانک‌های اسلامی، با مشارکت در ریسک، به جای پول - که از عنصر ریسک تهی است - بنگاه‌های تولیدی را به سرمایه مخاطره‌پذیر مجهز سازند. امری که در صورت تحقق می‌تواند زمینه‌ساز جهش تولید و رشد اشتغال باشد. با این وجود به نظر می‌رسد در عرصه عمل، ناتوانی در نظارت دقیق بر فرآیند اعطای تسهیلات و رفع عدم تقارن اطلاعاتی نسبت به مشتریان، شبکه بانکی کشور را ناگزیر از آن ساخته که با اجتناب از مخاطره، به شیوه‌های تأمین مالی مبتنی بر نرخ بهره ثابت روی بیاورند؛ غافل از آنکه این جهت‌گیری، بیش‌ترین آسیب را متوجه فعالیت‌های تولیدی خواهد نمود. این مقاله به سنجش عملکرد نظام بانکی کشور در تأمین سرمایه مخاطره‌پذیر پرداخته و قصد دارد به این پرسش پاسخ دهد که تا چه اندازه سیستم بانکی کشور، خود را در ریسک فعالیت‌های تولیدی اقتصاد سهمیم می‌داند. در پاسخ به این سؤال، به طور همزمان از

۱- نویسنده مسؤول m.bahreini@um.ac.ir

2- msadati@um.ac.ir

DOI: 10.22067/pm.v24i13.52065

سنجه‌های ذهنی (Subjective) و عینی (Objective) استفاده شده است. بدین منظور، نخست به روش پیمایشی نگرش عمومی گروه‌های ذی‌ربط نسبت به عملکرد سیستم بانکی و میزان مشارکت آن در ریسک وام‌گیرندگان مورد سنجش قرار گرفته است. سپس با طراحی شاخصی تحت عنوان شاخص اجتناب از مخاطره، نمونه‌ای مشتمل بر ۳۰۴ قرارداد مضاربه و ۳۵۲ قرارداد مشارکت بررسی و تحلیل شده است. نتایج پیمایش از چهار گروه ذی‌ربط شامل کارکنان شبکه بانکی به عنوان مجریان، نمایندگان مجلس شورای اسلامی به عنوان قانون‌گذاران، محققین اقتصاد اسلامی در حوزه و دانشگاه به عنوان نظریه‌پردازان و همچنین مشتریان بانک گویای آن است که در باور هر چهار گروه فوق، بانک‌ها هیچ مشارکتی در ریسک فعالیت‌های تولیدی ندارند. بر اساس سنجه‌های عینی نیز نتایج تحقیق نشان می‌دهد که در نمونه مورد بررسی، در تمامی قراردادها عملاً شاخص اجتناب از مخاطره برابر با یک و نرخ سود مورد انتظار هنگام عقد قرارداد با نرخ سود تحقق یافته در پایان قرارداد یکسان بوده است. به بیان بهتر بر خلاف روح بانکداری بدون ربا، در عرصه اجرا بانک‌ها به طور کامل از پذیرش مخاطره در این قراردادها اجتناب کرده‌اند.

کلیدواژه‌ها: سرمایه مخاطره‌پذیر، بانکداری اسلامی، بانکداری فراگیر، بانکداری انگلوساکسن.

طبقه‌بندی JEL: G24, P51

مقدمه

تجهیز و تخصیص منابع مالی که مهم‌ترین مأموریت هر نظام بانکداری است، بر اساس نظام انگیزشی در نظر گرفته شده در آن صورت می‌گیرد. در نظام بانکداری ربوی، بانک بدون توجه به مخاطرات بخش حقیقی اقتصاد، منابع را تجهیز نموده و سپس تخصیص می‌دهد که مهم‌ترین انگیزه در هر دو بخش این فرآیند، دریافت بهره است. در نظام بانکداری رایج در جمهوری اسلامی ایران که منبعث از قانون بانکداری بدون ربا (بهره) است، نظام انگیزشی در نظر گرفته شده برای تجهیز و تخصیص منابع مالی، نظامی دوگانه است. بخشی از منابع مالی براساس انگیزه‌های خیرخواهانه و با نیت تقرب به خداوند، و بخشی دیگر با انگیزه برخورداری از سود تجهیز شده و تخصیص می‌یابد. در بخش نخست که از آن تحت عنوان «بخش عبادی نظام بانکداری بدون ربا» یاد می‌شود، تنها عقد مورد استفاده، عقد قرض الحسنه است. اما در بخش دوم موسوم به «بخش غیر عبادی نظام بانکداری بدون ربا»، مطابق با قانون بانکداری بدون ربا، از عقود متعددی همچون مشارکت مدنی، مضاربه، جعاله، فروش اقساطی و ... استفاده می‌شود. باید توجه داشت که اگرچه در بخش غیر عبادی نظام بانکداری بدون ربا نیز، انگیزه انتفاع مادی وجود دارد، اما به لحاظ نظری،

وجه تمایز این سیستم بانکداری با بانکداری ربوی، بی‌اعتنا نبودن بانک به ریسک وام‌گیرنده و التزام وی به مشارکت در مخاطرات سرمایه‌گذاری است. به بیان دیگر به لحاظ نظری انتظار بر این است که بانک اسلامی، نقشی فراتر از مؤسسات گرداننده وجوه پولی داشته و به فعالیت‌های تولیدی، سرمایه‌مخاطره‌پذیر تزریق کند. امری که در صورت تحقق می‌تواند با کاهش ریسک فعالیت‌های تولیدی، زمینه‌ساز افزایش سرمایه‌گذاری، اشتغال و به تبع آن رشد اقتصادی باشد. حال باید پرسید که در عرصه اجرا، تا چه حد عملکرد سیستم بانکی کشور، انتظار فوق را تأمین نموده است؟ این مقاله درصدد ارزیابی عملکرد نظام بانکی کشور در تأمین سرمایه‌مخاطره‌پذیر مورد نیاز فعالیت‌های اقتصادی است و تلاش می‌کند به این پرسش پاسخ دهد که تا چه اندازه این نظام، با سهم کردن خود در ریسک فعالیت‌های اقتصادی تولیدکنندگان، آن‌ها را به سرمایه‌مخاطره‌پذیر مجهز می‌سازد؟ در پاسخ به این پرسش، تحقیق پیش رو نه تنها با استفاده از یک مطالعه موردی از قراردادهای مشارکتی به سنجش عملکرد نظام بانکی در عرصه اجرا پرداخته است که علاوه بر آن سعی کرده در یک نمونه‌گیری وسیع، نگرش عمومی گروه‌های ذی‌ربط اعم از کارکنان شبکه بانکی (مجریان)، محققین اقتصاد اسلامی در حوزه و دانشگاه (نظریه‌پردازان)، نمایندگان مجلس (قانون‌گذاران) و همچنین مشتریان بانک را نسبت به عملکرد این سیستم مورد سنجش قرار دهد. از این منظر، این تحقیق در پاسخ‌گویی به پرسش اصلی خود، هم از شاخص‌های عینی^۱ و هم از شاخص‌هایی ذهنی^۲ استفاده نموده است.

در بخش دوم این مقاله، بحثی نظری در خصوص الگوهای متداول بانکداری در جهان با تأکید بر ویژگی‌های هر یک و نیز کارکرد آنها در تأمین مالی تولید مطرح خواهد شد. در بخش سوم به پیشینه موضوع پرداخته خواهد شد. در بخش چهارم ضمن بیان بنیان‌های نظری نظام بانکداری اسلامی در کشور، عملکرد آن در عرصه تأمین منابع مورد بررسی قرار می‌گیرد. در بخش پنجم متدولوژی تحقیق به منظور آزمون فرضیات معرفی و یافته‌های تحقیق ارائه خواهد گردید.

۱- Objective

۲- Subjective

مبانی نظری:

دو الگوی متداول بانکداری در جهان:

تأمین منابع مالی توسط بانک‌ها، معمولاً به یکی از دو روش زیر انجام می‌گیرد: ۱- اعطای وام و دریافت بهره ۲- مشارکت در فعالیت و دریافت بخشی از سود احتمالی. به لحاظ تاریخی منشأ پیدایش این دو روش را باید در دو سنت بانکداری جست و جو کرد که به ترتیب طی قرون هجدهم و نوزدهم میلادی در انگلستان و آلمان شکل گرفت. در روش نخست موسوم به نظام "بانکداری آنگلوساکسن"^۱، یا نظام بانکداری انگلیسی، بانک بخشی از منابع مالی مورد نیاز وام‌گیرنده را با نرخ بهره‌ای از پیش مشخص، تأمین نموده و در سررسید، بدون توجه به سود یا زیان وی، اصل وام پرداخت شده و بهره آن را طلب می‌کند. در این روش، وثایق ارائه شده توسط وام‌گیرنده، تضمین‌کننده وصول بی‌کم و کاست مطالبات بانک است. بر خلاف روش فوق، در روش دوم که به نظام "بانکداری فراگیر"^۲ یا نظام بانکداری آلمانی مشهور است، بانک خود را در سود و زیان حاصل از فعالیت وام‌گیرنده شریک می‌داند. یعنی با تأمین بخشی از منابع، اقدام به مشارکت با وام‌گیرنده نموده و درصدی از سود احتمالی حاصل از فعالیت را دریافت می‌کند. بر این اساس گفته می‌شود که نظام بانکداری مبتنی بر نرخ بهره ثابت^۳، به بخش حقیقی اقتصاد کاری نداشته و صرفاً مؤسسه‌ای برای گردش وجوه است که پول قرض گرفته شده از سپرده‌گذاران را به متقاضیان قرض می‌دهد. حال آنکه نظام بانکداری مبتنی بر مشارکت در سود و زیان^۴ با پذیرش ریسک، وام‌گیرندگان را به سرمایه مخاطره‌پذیر مجهز می‌سازد.

بدیهی است نمی‌توان از این دو سیستم بانکی، انتظار نقش‌آفرینی یکسانی داشت. برای درک آثار و پیامدهای متفاوت این دو سیستم بانکی در تقویت تولید، می‌توان تجربه نظام‌های بانکی در کشورهای انگلستان و آلمان را در جریان انقلاب صنعتی این دو کشور ارزیابی کرد. در این رابطه

۱- Anglo-Saxon Banking system

۲- Universal Banking System

۳- Fixed Return Scheme

۴- Profit Loss Sharing (PLS)

(Gerschenkorn, 1962) دانشمند برجسته تاریخ اقتصادی معتقد است:

«صنعتی شدن در انگلستان بدون هیچ گونه بهره‌مندی قابل توجهی از نظام بانکی برای اهداف سرمایه‌گذاری انجام شد .... [این در حالی است که] بانک‌های آلمانی صمیمانه‌ترین رابطه ممکن را با صنعتگران برقرار کردند.» (Baliga & Polak, 2004)

در انگلستان بانک‌ها ترجیح می‌دادند «کاری به کار وام‌گیرندگان نداشته باشند»^۱ و بیشتر تمایل داشتند دارایی‌هایی را نگهداری کنند که از قابلیت نقدینگی بالایی برخوردار باشند. (Collins, 1991) تصریح می‌کند:

«دغدغه نخست بانک‌های انگلیسی [در جریان انقلاب صنعتی این کشور] قابلیت نقدشوندگی [وام‌ها] بود؛ به همین دلیل از پرداخت وام‌های بلندمدت صنعتی خودداری می‌کردند و ترجیح می‌دادند به جای آن، به تنزیل سفته و برات پردازند. بانک‌های انگلیسی قبل از اعطای وام، متقاضیان را غربال و از میان آن‌ها بهترین و مطمئن‌ترین‌ها را برمی‌گزیدند... اما [پس از اعطای وام] دیگر تمایلی نداشتند که خود را درگیر نظارت مستمر بر فعالیت‌های وام‌گیرنده نمایند.» (Baliga & Polak, 2004)

سیر^۲ نیز معتقد است که:

«نقدشوندگی [وام‌های پرداختی] رکن اصلی موفقیت در بانکداری انگلیسی تلقی می‌شد؛ در حالی که لازمه وام‌های صنعتی، برخورداری از دانش لازم برای مداخله [در فرایند سرمایه‌گذاری] است و تنها با در اختیار داشتن جمع قابل توجهی از متخصصین، که هر کدام از آن‌ها در یک یا چند صنعت خاص تخصص دارد، می‌توان به این عرصه وارد شد. مدیران بانک‌های سنتی [در انگلستان] برای انجام چنین مأموریتی تربیت نشده بودند و به همین دلیل، این باور قدیمی شکل گرفته بود که بانکدار باید تنها به اعطای وامی اقدام کند که ذاتاً از قابلیت نقدشوندگی برخوردار باشد.»

۱- به تعبیر «سن دیپ بالیگا» و «بن پولاک» (۲۰۰۴) با رویکرد «فضولی موقوف!» (hands off approach) فعالیت می‌کردند.

و بالأخره، (Riesser, 1909) در بیان تفاوت میان بانکداران انگلیسی و آلمانی می‌نویسد:

«بانک‌های انگلیسی هرگز علاقه‌ای به شرکت‌های جدیدالتأسیس و اوراق قرضه منتشر شده توسط آن‌ها نشان نمی‌دادند؛ در حالی که بانک‌های آلمانی .... نظارت دائمی و مستمری بر توسعه شرکت‌هایی که با پول آن‌ها تأمین مالی شده بودند، داشتند و همین امر وجه تمایز و دلیل امتیاز نظام بانکی آلمان محسوب می‌شد.» (Baliga & Polak, 2004)

(Al-jarahi, 2003) ویژگی‌های اصلی نظام بانکداری انگلوساکسون را «واسطه‌گری میان دارندگان و متقاضیان وجوه (وام گیرندگان)، پرداخت وام‌های کوتاه‌مدت و عدم مداخله در کار وام گیرندگان» برمی‌شمارد. این در حالی است که کالومیریس^۱ بانک‌های فراگیر را چنین تعریف می‌کند: «بانک‌هایی در مقیاس وسیع که شبکه گسترده‌ای از شعب بانکی را اداره می‌کنند و خدمات بسیار گوناگونی ارائه می‌دهند؛ مطالبات آن‌ها از شرکت‌ها متنوع بوده و شامل وام و سهام می‌شود. بانک‌های فراگیر مستقیماً بر عملیات شرکت‌هایی که به وسیله آن‌ها تأمین مالی شده‌اند (چه به صورت اعطای وام و چه از طریق مشارکت) نظارت می‌کنند.»

هرچند به لحاظ نظری هر دو سیستم، خود را مجاز به استفاده از روش‌های تأمین مالی مبتنی بر بهره و مبتنی بر مشارکت می‌دانند، اما در عمل، بانکداری انگلوساکسون نسبت به بانکداری فراگیر بیشتر از شیوه نخست (بهره) و کمتر از شیوه دوم (مشارکت) استفاده می‌کند.

بانکداری اسلامی در نظریه و عمل:

به اعتقاد صاحب‌نظران اقتصاد اسلامی، آنچه به عنوان نظام بانکداری اسلامی شناخته می‌شود، به سیستم بانکداری آلمانی نزدیک‌تر است تا سیستم بانکداری انگلیسی. با این حال وجه تمایز بانکداری اسلامی با بانکداری آلمانی در این است که بانکداری آلمانی حق استفاده از شیوه نخست تأمین مالی یعنی اعطای وام و دریافت بهره را برای خود محفوظ نگاه داشته است؛ در حالی که در بانکداری اسلامی، بانک‌ها بنا به احکام صریح دین اسلام، حق استفاده از این شیوه تأمین مالی را ندارند (Bahreini, 2008 Hoseinzade). در حقیقت مهم‌ترین پشتوانه نظری بانکداری

۱- Calomiris

اسلامی را تأکید دین اسلام بر حرمت ربا، تشکیل می‌دهد. قانون بانکداری بدون ربا نیز که چارچوب حقوقی نظام بانکداری کشور را تشکیل می‌دهد، حسب چنین ضرورتی با هدف حذف ربا و بهره از فعالیت‌های بانکی در سال ۱۳۶۲ به تصویب رسید (Mosavian, 2007). با این حال تجربه نظام بانکی کشور در عرصه عمل، شواهدی را در اختیار می‌گذارد که نشان‌دهنده گرایش شدید این نظام به بانکداری ربوی و تأمین مالی مبتنی بر ربا است. به عنوان چند نمونه از این شواهد می‌توان به کاهش سهم عقود مشارکتی، تغییر ماهیت عقود مشارکتی و صورتی شدن معاملات اشاره کرد.

کاهش سهم عقود مشارکتی:

شیوه‌های اعطای تسهیلات در قانون بانکداری بدون ربا را می‌توان با توجه به ماهیتشان در یک تقسیم‌بندی کلی به دو گروه عقود مشارکتی (شامل مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مضاربه و ...) و عقود غیرمشارکتی یا مبادله‌ای (شامل فروش اقساطی، معاملات سلف، اجاره به شرط تملیک، جعاله و خرید دین) تقسیم کرد^۱ (mosavian, 2000). لازم به توضیح نیست که عقود مشارکتی، به لحاظ مشارکت دادن وام‌دهنده در ریسک، از قدرت بیشتری در قیاس با عقود غیرمشارکتی برخوردار هستند. «میرآخور»^۲ در این زمینه می‌نویسد:

«..... اقتصاددانان مسلمان در این خصوص اتفاق نظر دارند که حتی در میان این روش‌های مورد قبول، بعضی به طور کامل اسلامی هستند (یعنی هم در شکل و هم در محتوی با اهداف اسلامی سازگاری دارند) و بعضی از این لحاظ ضعیف‌ترند (یعنی تنها در شکل اسلامی هستند ولی در محتوی با اهداف اسلامی سازگاری ندارند). اساس این قضاوت که کدام روش (از حیث انطباق با اهداف اسلامی) قوی‌تر و کدام ضعیف‌تر است، میزان کمکی است که آن روش در تحقق بخشیدن به اهداف اسلامی می‌کند. بنابراین، تنها آن روش‌های عملیاتی را که امکان مشارکت در ریسک و بازده را بین تأمین‌کنندگان و استفاده‌کنندگان سرمایه مالی فراهم می‌سازد،

۱- شایان ذکر است روش‌های سرمایه‌گذاری مستقیم و قرض‌الحسنه از این تقسیم‌بندی خارج است. زیرا در اولی بانک همانند یک سرمایه‌گذار عمل کرده و در دومی اهداف خیرخواهانه مورد نظر است.

۲- Mirakhor, Abbas

می‌توان به عنوان ابزار قوی اسلامی قلمداد کرد. این دانشمندان تنها دو نوع از این معاملات را در میان روش‌های پذیرفته شده کاملاً اسلامی می‌دانند که یکی از آن‌ها مضاربه است و دیگری مشارکت. روش‌های عملیاتی دیگر عبارتند از بیع المؤجل (که معمولاً به فروش اقساطی ترجمه می‌شود)، اجاره، اجاره و اقتناء (اجاره به شرط تملیک)، بیع السلم (سلف) (توافق پیش‌خرید) و جعاله (کارمزد)، که تنها در مواردی به کار بسته می‌شوند که مشارکت در سود و ریسک (یعنی مشارکت و مضاربه) قابل اجرا نباشد. در سایر موارد، محققین اسلامی به کارگیری این روش‌ها را جایز نمی‌دانند و هشدار می‌دهند که نظام بانکداری ممکن است بر روش‌های ضعیف‌تر مانند فروش اقساطی به سبب سادگی آنها، حداقل ریسک، و دارا بودن نرخ بازده ثابت از پیش تعیین شده، تکیه کند، در حالی که این روش‌ها وضع موجود بانکداری سنتی را حفظ کرده و بر معتبر بودن مشتری و حفظ رابطه دائن و مدیون تکیه دارند. (Khan and Mirakhor, 1986).

در حقیقت تنها تفاوت شیوه‌های غیرمشارکتی همچون فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک و موارد مانند آن با «قرض ربوی»، قالب حقوقی آنهاست و به تصریح اقتصاددانان مسلمان، تفاوتی ماهوی میان این گونه معاملات و وام‌دهی مبتنی بر بهره از منظر تأثیرات خارجی و اقتصادی آن وجود ندارد. از آنجا که این شیوه‌های تأمین مالی، قالب حقوقی کاملاً متفاوتی با «قرض ربوی» دارند، نمی‌توان آن‌ها را «قرض ربوی» نامید. البته نه از این جهت که این معاملات «ربوی» نیستند (زیرا ملاک ربوی بودن در این گونه معاملات، به خصوص آنگاه که با تمهیداتی همچون بیمه و اخذ وثیقه همراه می‌شوند، موجود است)، بلکه از این جهت است که به لحاظ حقوقی، تعریف، احکام و آثار «بیع» یا «اجاره» یا ... بر آنها بار می‌شود نه تعریف، آثار و احکام «قرض» (Hoseinzadeh Bahreini, 2008).

در اینجا بی‌مناسبت نیست به تصویری اشاره شود که «تیمور کوران»^۱، منتقد بانکداری اسلامی، از عملکرد بانک‌های اسلامی در کتاب خود ارائه کرده است:

«تاکنون مباحه محبوب‌ترین روش تأمین مالی بانک‌های اسلامی بوده است که به شکل زیر عمل می‌کند: تولیدکننده یا تاجر فهرستی از کالاهایی که مایل به خرید آنهاست - مثلاً یک تن

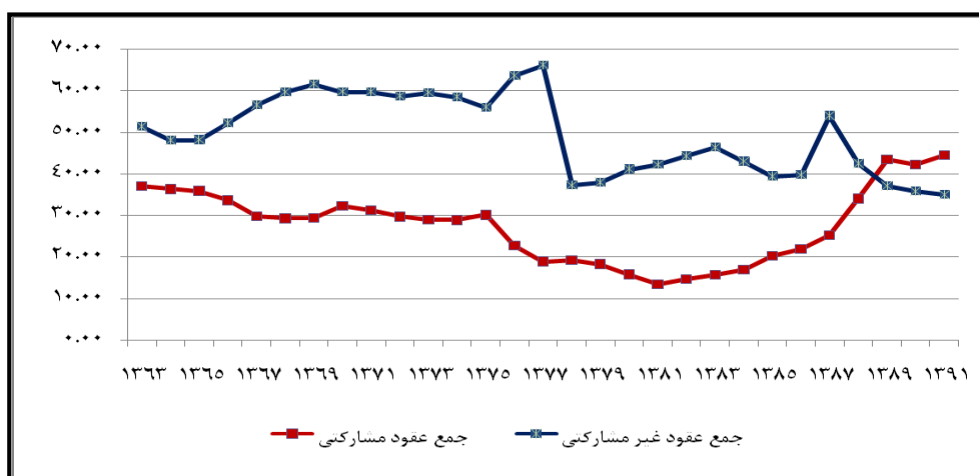
فولاد- را به بانک اسلامی تسلیم می‌دارد. بانک، فولاد را می‌خرد، بابت جبران این خدمت، درصدی به قیمت آن می‌افزاید و سپس مالکیت را به مشتری انتقال می‌دهد. مشتری همراه با فولاد، صورت‌حسابی دریافت می‌کند که براساس آن، باید وجه کالا را به قیمت جدید و در تاریخی که مورد توافق طرفین قرار گرفته است، پرداخت کند. آنچه این معامله را از نظر اسلامی شرعی می‌سازد این است که بانک مالکیت فولاد را برای مدتی نگه داشته و خود را در معرض ریسک قرار داده است. حقیقتاً اگر زمانی که فولاد در مالکیت بانک بود به سرقت می‌رفت، زیان را بانک و نه مشتری متحمل می‌شد. اما ریسک این معامله ناچیز است چون زمان حداقلی برای طول دوره مالکیت بانک وجود ندارد؛ تنها یک هزارم ثانیه کافی است تا معامله را شرعی سازد. البته از جنبه اقتصادی، دوره مالکیت بی‌اندازه کوچک، مضاربه را معادل با وام بهره‌دار می‌سازد: بانک هیچ ریسکی متحمل نمی‌شود و مشتری بابت ارزش زمانی پول، مبلغی می‌پردازد. صرفاً یک اختلاف در لفظ باقی می‌ماند به این معنا که پرداختی مشتری را در یک مورد «هزینه خدمت» یا «اضافه بها»^۱ و در مورد دیگر «بهره» می‌نامند. بانک‌های اسلامی در هنگام کاربرد مرابحه، دوره مالکیت خود را خیلی کوتاه نگه می‌دارند. بنابراین بانک‌هایی که مأموریت اعلام شده خود را خاتمه دادن به بهره اعلام کرده‌اند، به طور گسترده از روشی استفاده نموده‌اند که هیچ تفاوتی با بهره ندارد به جز اینکه در ظاهری اسلامی پنهان شده است.» (Kuran, 2004).

بررسی ترکیب مانده تسهیلات اعطایی بانک‌ها و مؤسسات اعتباری کشور نشان می‌دهد در عموم سال‌هایی که از اجرای قانون بانکداری بدون ربا می‌گذرد، سهم عقود غیر مشارکتی بیش از عقود مشارکتی بوده است. همان‌طور که در نمودار (۱) ملاحظه می‌شود تا سال ۱۳۸۹ همه ساله سهم عقود غیر مشارکتی با اختلاف قابل توجهی از سهم عقود مشارکتی بالاتر بوده است. اگرچه این روند از سال ۱۳۸۹ به بعد تغییر کرده است، نمی‌توان آن را ضرورتاً به تغییر رویکرد بانک‌ها و افزایش گرایش آنها به عقود مشارکتی دانست، بلکه بخشی از این تغییر نتیجه افزایش نرخ سود قراردادهای مشارکت مدنی است که از سال ۱۳۸۷ آغاز گردید. در مجموع طی دوره ۱۳۶۳ تا ۱۳۹۱ از کل تسهیلات بانکی اعطا شده، به طور میانگین عقود غیر مشارکتی سهمی معادل ۴۹/۵

۱- Markup

درصد و عقود مشارکتی سهمی برابر ۲۷/۵ درصد به خود اختصاص داده‌اند.

نمودار (۱): روند تغییرات سهم عقود مشارکتی و غیرمشارکتی

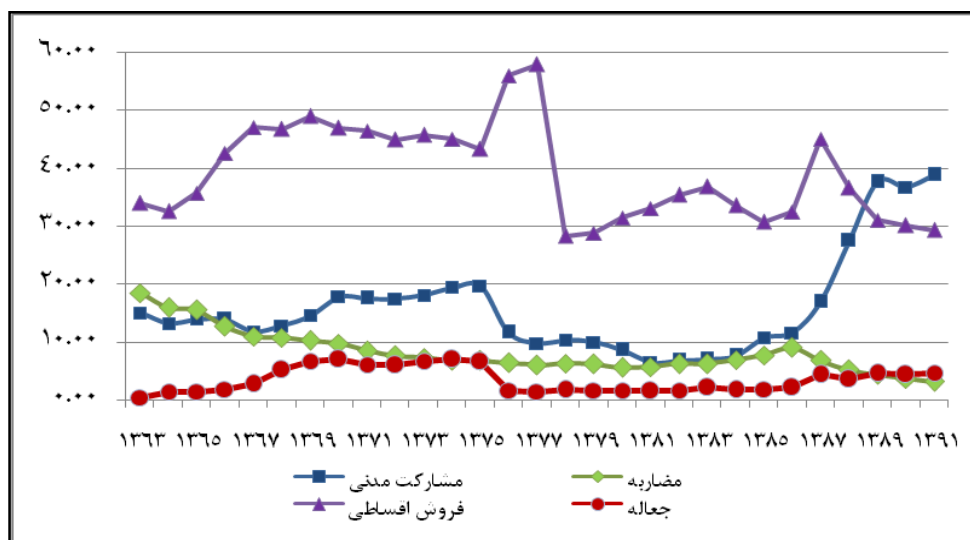
مأخذ: محاسبات محققین بر اساس آمارهای بانک مرکزی

*لازم به ذکر است به دلیل عدم شمول اطلاعات قرض الحسنه و سرمایه گذاری مستقیم جمع سهمها ۱۰۰ درصد نمی‌شود.

نمودار (۲) روند تغییرات سهم عقود مشارکت مدنی و مضاربه را به عنوان پرکاربردترین عقود مشارکتی در کنار روند تغییرات سهم عقود فروش اقساطی و جعاله به عنوان پرکاربردترین عقود غیرمشارکتی به تصویر می‌کشد.^۱ ملاحظه می‌شود که سهم تسهیلات اعطاء شده در قالب عقد مضاربه، در حدود ۱۵/۵ درصد کاهش داشته و از ۱۸/۵ درصد در سال ۱۳۶۳ به ۳ درصد در سال ۱۳۹۱ رسیده است. در همین مدت، سهم تسهیلات ارائه شده در قالب قرارداد فروش اقساطی اگرچه پرنوسان اما در اکثر سال‌ها بیش از ۳۰ درصد بوده است و گاه حتی از ۵۵ درصد نیز فراتر رفته است. نکته قابل توجه اینکه سهم تسهیلات اعطاء شده در قالب قراردادهای مشارکت مدنی به یکباره از سال ۱۳۸۷ رو به افزایش گذاشته است. به گونه‌ای که در نهایت در سال ۱۳۸۹ سهم این قراردادها برای اولین بار از قراردادهای فروش اقساطی بیشتر شده است. همان‌طور که پیش از این

۱- برای آشنایی بیشتر در جدول (۴) پیوست روند تغییرات تمام عقود بانکی در فاصله سال‌های ۱۳۶۳ تا ۱۳۹۱ ارائه شده است.

اشاره شد مهم ترین دلیل این پدیده را باید افزایش نرخ سود قراردادهای مذکور در سال‌های ۱۳۸۷ به بعد دانست.

نمودار (۲): روند تغییرات سهم برخی عقود بانکی
 مأخذ: محاسبات محققین بر اساس آمارهای بانک مرکزی

تغییر ماهیت عقود مشارکتی

با گذشت زمان، علاوه بر جهت گیری در جایگزین کردن عقود غیرمشارکتی به جای عقود مشارکتی، بانک‌ها اقدام به تغییر ماهیت عقود مشارکتی کرده و آنها را در عمل به عقود با بازدهی ثابت و شبه‌ربوی تبدیل کرده‌اند (Mosavian, 2000). بانک‌ها در ارائه تسهیلات در قالب عقود مشارکتی، همانند مشارکت مدنی و مضاربه به ندرت با متقاضی تسهیلات طبق قرارداد منعقد شده با آنها و مشارکت واقعی مصرح در قانون عملیات بانکی بدون ربا رفتار می‌کنند. عقود مشارکتی، همچون مشارکت مدنی، حقوقی و مضاربه، در نظام بانکداری بدون ربا، به نحوی مورد استفاده قرار می‌گیرند که عملاً همان کارکرد عقود مبادله‌ای را دارند. بانک مدعی است که، نظارت بر نتیجه عملیات هر گیرنده تسهیلات و احراز میزان سود یا زیان وی، در توان نظام بانکی نیست. از این رو، با اضافه کردن عقود ضمان و هبه و شروطی دیگر به عقود مشارکتی، به نوعی همان ساختار بهره را پیاده می‌نماید. بانک برای اطمینان از کسب سود، با به کارگیری ترکیبی از «هبه سود مازاد»، «تضمین زیان توسط مشتری» و «تضمین حداقل سود توسط مشتری»، نرخ قابل دریافت از

مشتری در عقود مشارکتی و مبادله‌ای را به رقم ثابت رسانده است. در این راستا، حتی متقاضیان دریافت تسهیلات به روش مشارکت نیز، علاوه بر به عهده گرفتن زیان، درصد سود معینی را نیز به نفع بانک تضمین می‌کنند. این در حالی است عقد مشارکت به عنوان یکی از محورهای بانکداری اسلامی بر توزیع عادلانه ریسک و بازدهی استوار است. با توجه به اینکه بر اساس مبانی فقهی شرط ضمانت حداقل سود مخالف مقتضای عقد شرکت است؛ تغییر در ساختار عقد مشارکت و تحمیل ریسک بر یک طرف موجب تبدیل آن به قرض ربوی می‌شود، این همان مشکلی است که متأسفانه امروزه در نظام بانکی کشور اتفاق می‌افتد (Samsami, 2009).

صوری شدن معاملات

اگر ناتوانی بانک‌ها در نظارت بر فعالیت گیرنده تسهیلات و احراز میزان سود یا زیان وی، آن‌ها را در عمل به ایجاد تغییر در ماهیت عقود مشارکتی سوق داده است، در عقود مبادله‌ای، ضعف اجرایی و عملیاتی، مشکل دیگری تحت عنوان صوری شدن معاملات را رقم زده است. بانک‌ها در ارائه تسهیلات در قالب عقود مبادله‌ای ... به ندرت دارایی‌های منقول و غیرمنقول و سایر کالاهای مورد نیاز متقاضی را خریداری و به مشتری به صورت اقساطی و یا اجاره به شرط تملیک و اگذار می‌نمایند. در قراردادهای فروش اقساطی مشتری با ارائه فاکتورهایی مبنی بر خرید کالا، تسهیلات را به صورت وجوه نقدی از بانک دریافت می‌کند. در برخی موارد، بانک متقاضی را وکیل خرید می‌کند و تسهیلات را مستقیماً به مشتری اعطاء می‌کند و او در مقابل، فاکتور خرید کالا یا اموالی را ارائه می‌دهد. در این چارچوب، هیچ تضمینی برای مبادله واقعی کالا وجود ندارد. شواهد موجود نشان می‌دهد که در مواردی متقاضیان با ارائه فاکتورهای صوری وجوه نقدی را از بانک دریافت کرده و در مدت مقرر اصل آن را به اضافه نرخ از قبل تعیین شده به بانک بازپرداخت می‌کنند. علت اصلی وقوع این نوع معاملات ربوی آن است که بانک‌ها خود را به طور مستقیم آن‌گونه که در قانون بانکداری بدون ربا تصریح شده است، درگیر خرید و تهیه اموال و کالاهای مورد نیاز مشتریان نمی‌کنند (Samsami, 2009).

مقایسه بانکداری اسلامی با بانکداری انگلوساکسون و بانکداری فراگیر

تا به اینجا سه سیستم متداول بانکداری در جهان، یعنی سیستم بانکداری اسلامی،

انگلو ساکسون و فراگیر به لحاظ مبانی نظری و نحوه عملکرد مورد بررسی قرار گرفت. به منظور مقایسه دقیق تر، در جدول (۱) ویژگی های این سیستم ها به طور خلاصه بیان شده است.

جدول (۱): مقایسه ویژگی های سه سیستم بانکداری اسلامی، انگلو ساکسون و فراگیر

سیستم بانکداری	استفاده از روش مالی مبتنی بر مشارکت در سود و زیان		استفاده از روش مالی مبتنی بر بهره	
	در نظریه	در عمل	در نظریه	در عمل
انگلو ساکسون	مجاز	کم کاربرد	مجاز	پر کاربرد
فراگیر	مجاز	پر کاربرد	مجاز	پر کاربرد
اسلامی	مجاز	کم کاربرد	غیرمجاز	پر کاربرد (به شکل غیر صریح)

با توجه به این جدول می توان سیستم های سه گانه بانکداری را براساس مبانی (و تمایلات) نظری به صورت طیفی تصور کرد که در یک انتهای آن بانکداری انگلو ساکسون و در انتهای دیگر آن، بانکداری اسلامی قرار می گیرد. طبیعتاً بانکداری فراگیر هم با توجه به این که براساس مبانی (و تمایلات) نظری اش، خود را مجاز به استفاده از هر دو شیوه تأمین مالی می داند، در میانه این طیف جای خواهد گرفت. اما در عرصه عمل، بانکداری انگلو ساکسون و بانکداری فراگیر معمولاً در همان جایی قرار می گیرند که مبانی (و تمایلات) نظری آنها اقتضا می کند؛ و این تنها بانکداری اسلامی است که در عمل، از مبانی نظری خویش فاصله می گیرد و در مواردی (همچون تجربه بانکداری اسلامی در ایران) کاملاً به مدل بانکداری انگلو ساکسون نزدیک می شود. دلیل این امر هم استفاده افراطی از ابزارهایی همچون فروش اقساطی و اجاره به شرط تملیک از یک طرف، و تعبیه بندهایی در قراردادهای مضاربه و مشارکت (که براساس آن، گیرندگان تسهیلات در عمل، ملزم به پرداخت بازده ثابت و از پیش تعیین شده می شوند) از طرف دیگر می باشد (Hoseinzadeh, 2008).

مروری بر پیشینه تحقیق:

ادبیات مربوط به بانکداری بدون ربا بسیار گسترده و متنوع است. در داخل کشور، به خصوص پس از پیروزی انقلاب اسلامی و مطالبه عمومی در خصوص حذف ربا از نظام بانکی کشور، این بحث از زوایای مختلف مورد بررسی قرار گرفته است. بخشی از ادبیات بانکداری بدون ربا که به لحاظ زمانی قبل از ابلاغ قانون بانکداری بدون ربا تولید شده، معطوف به ضرورت فقهی-اجتماعی

حذف بهره، و بخش دیگری از آن، پیرامون ابزارهای جایگزین برای سامان‌دهی بازار پول و سرمایه در غیاب نرخ بهره است. پس از ابلاغ قانون بانکداری بدون ربا نیز کتب و مقالات متعددی عمدتاً با محوریت این قانون نگاشته شده‌اند. با توجه به گستردگی حجم و تنوع موضوعی این ادبیات، در اینجا تنها به دو گروه از آنها که به لحاظ موضوعی قرابت بیشتری با مسأله اصلی این تحقیق دارند، اشاره شده است.

گروه اول: بررسی عملکرد بانکداری بدون ربا

این گروه از مطالعات، نظام بانکداری بدون ربا را در عرصه عمل مورد تجزیه و تحلیل قرار داده‌اند. در این میان گروهی از مطالعات مانند (Totonchian, 1991)، (Bahmani, 1995)، (Mosawe, 2000)، (Akbarian, 2001)، (Mosavian 2001) به نحوه عملکرد این سیستم در تجهیز منابع پرداخته‌اند و گروهی دیگر مانند (Mosavian, 1992)، (Mosavian, 2000)، (Sadeghi Tehrani, 1992)، (Mesbahi Moghadam, 1992)، (Totonchian, 1995)، (Hoseinzade Bahreini, 2008)، (Samsami, 2009)، (Chong and Liu, 2009)، (Khan,)، (2010)، انطباق عملکرد بانکداری اسلامی با قانون بانکداری بدون ربا را بررسی کرده و عمدتاً به این نتیجه رسیده‌اند که در عمل بانکداری اسلامی به دلیل ضعف در اجرا، از قوانین اسلامی فاصله گرفته است.

گروه دوم: مشکلات بانکداری اسلامی

این گروه از مطالعات، بر مشکلات پیش روی بانکداری اسلامی تمرکز می‌کنند. در این خصوص (Mesbahi Moghadam, 1992) مشکلات بانکداری اسلامی را به دو محور مشکلات بانکداری بدون ربا در رقابت با بانکداری ربوی و مشکلات ویژه سیستم بانکداری اسلامی در جمهوری اسلامی ایران مورد بررسی قرار می‌دهد. (Sadr, 1991) و (Sadr, 1992) به طولانی و پرهزینه بودن فرآیند انعقاد عقود اسلامی اشاره می‌کند و آن را نتیجه عدم اعتماد میان بانک و مشتری می‌داند. (Mills and Presley, 1999)، (Khan, 1984)، (Khan and Mirakhor, 1986) و (Hoseinzade Bahreini, 2008) نیز مسأله عدم تقارن اطلاعات میان بانک و وام‌گیرندگان و ناتوانی بانک در مقابله با آن را ریشه‌گرایش بانکداری اسلامی به سیستم

بانکداری ربوی می‌دانند.

مطالعه پیش رو در دو مسیر مکمل با یکدیگر، به ارزیابی عملکرد نظام بانکداری کشور در تأمین سرمایه مخاطره‌پذیر می‌پردازد. مسیر اول ناظر بر عملکرد نظام بانکی در عرصه اجرا است و مسیر دوم به سنجش نگرش عمومی افراد ذی‌ربط نسبت به عملکرد این سیستم می‌پردازد. به بیان بهتر باید گفت این مطالعه در ارزیابی عملکرد نظام بانکداری همزمان هم از متغیرهای عینی و هم از متغیرهای ذهنی کمک می‌گیرد.

فرضیات تحقیق:

در این تحقیق برای ارزیابی عملکرد نظام بانکی کشور در عرصه اجرا از دو فرضیه زیر استفاده شده است:

در سیستم بانکداری فعلی کشور، در قراردادهای مضاربه، بانک خود را در سود و زیان وام-گیرنده سهام می‌داند.

در سیستم بانکداری فعلی کشور، در قراردادهای مشارکت، بانک خود را در سود و زیان وام-گیرنده سهام می‌داند.

علاوه بر این، نگرش عمومی جامعه نسبت به عملکرد نظام بانکی کشور از طریق فرضیه‌های زیر سنجیده شده است: هر یک از این فرضیات به یکی از ابعاد نظام بانکی اشاره دارد. در این میان فرضیه پنجم به طور خاص بر نقش بانک‌ها در تأمین سرمایه مخاطره‌پذیر تمرکز دارد.

۱- تسهیلاتی که بانک‌های کشور در قالب عقود مختلف به مشتریان خود اعطا می‌کنند، توسط گیرندگان تسهیلات به همان مصرفی می‌رسد که در قرارداد ذکر شده است.

۲- فاکتورها و اسنادی که توسط گیرندگان تسهیلات به بانک‌ها داده می‌شود و بانک‌ها بر مبنای آن تسهیلات می‌دهند، واقعی است. به عبارت دیگر، بانک‌ها بر مبنای اسناد صوری و ساختگی به مشتریان خود تسهیلات نمی‌دهند»

۳- مازادی که بانک‌های کشور در سررسید یا به تدریج از مشتریان خود (گیرندگان تسهیلات) می‌گیرند، با بهره متفاوت است.

۴- سودی که بانک‌های کشور در سررسید یا به تدریج به مشتریان خود (سپرده‌گذاران) می‌-

پردازند، بهره محسوب نمی‌شود.

۵- در صورتی که گیرنده تسهیلات، با استفاده از تسهیلات دریافتی از بانک سرمایه‌گذاری نموده و متضرر شود، بانک در صورتی که یقین به صداقت گیرنده تسهیلات داشته باشد، بخشی از زیان وارده به وی را تقبل می‌کند.

۶- در نظام بانکداری فعلی کشور، بانک‌ها از عقود اسلامی به‌عنوان پوششی برای دریافت بهره استفاده نمی‌کنند؛ برعکس، واقعاً بر مبنای عقود اسلامی فعالیت نموده، به لوازم عقود مزبور ملتزم هستند.

۷- «نظام بانکداری بدون ربا» که در حال حاضر در کشور ما اجرا می‌شود با «نظام بانکداری ربوی» که در سایر کشورها جاری است - و قبل از انقلاب اسلامی در ایران اجرا می‌شد - تفاوت اساسی دارد.

متدولوژی تحقیق:

ارزیابی عملکرد نظام بانکداری کشور در عرصه اجرا:

به منظور ارزیابی عملکرد نظام بانکی در تأمین سرمایه مخاطره‌پذیر، در این بخش از شاخصی تحت عنوان شاخص اجتناب از مخاطره استفاده شده است. مطابق رابطه زیر، این شاخص از تقسیم نرخ سود دریافت شده توسط بانک در پایان قرارداد به حداقل نرخ سود مورد انتظار بانک که در هنگام انعقاد قرارداد به مشتری اعلام می‌شود، به دست می‌آید.

$$E = \frac{\pi^a}{\pi^e}$$

رابطه (۱)

در رابطه فوق، E شاخص اجتناب از مخاطره بانک، π^a نرخ سود دریافت شده توسط بانک در پایان قرارداد و π^e حداقل نرخ سود مورد انتظار بانک است که در هنگام انعقاد قرارداد به مشتری اعلام می‌شود. در سیستم تأمین مالی مبتنی بر مشارکت در سود و زیان، باید انتظار داشت که در شرایط زیان دیدن دریافت‌کننده تسهیلات، بانک سود تحقق‌یافته‌ای کمتر از π^e دریافت کرده و بر این اساس شاخص اجتناب از مخاطره کمتر از یک باشد. متقابلاً چنانچه دریافت‌کننده تسهیلات سودی بیش از حداقل سود مورد انتظار بانک به دست آورد، سود تحقق‌یافته بانک بیش

از π^e بوده و در نتیجه شاخص اجتناب از ریسک مقداری بیش از یک اختیار خواهد کرد. این در حالی است که در تأمین مالی مبتنی بر بهره، به دلیل ثابت بودن نرخ سود تسهیلات، مقدار شاخص فوق، صرف نظر از سود و زیان وام گیرنده همواره برابر با یک خواهد بود. بنابراین هرچه مقدار شاخص به عدد یک نزدیک تر باشد، گریز از مخاطره بانک بیشتر و به تبع آن کارآمدی بانک در تأمین سرمایه مخاطره پذیر کمتر خواهد بود.

برای محاسبه شاخص اجتناب از مخاطره بانک، این تحقیق یکی از بانک‌های بزرگ کشور^۱ را انتخاب و قراردادهای مربوط به عقود مضاربه و مشارکت را در شعب مختلف این بانک در سطح شهر مشهد به عنوان جامعه آماری در نظر گرفته است. سپس به روش خوشه‌ای اقدام به نمونه‌گیری کرده و اطلاعات مربوط به ۳۰۴ فقره قرارداد مضاربه و ۳۵۲ فقره قرارداد مشارکت را مطابق فرم شماره (۱) پیوست، از شعب مختلف این بانک دریافت نموده است. تصمیم‌گیری در خصوص قبول یا رد گروه اول فرضیات این تحقیق، نیازمند انجام آزمون فرضی به شرح ذیل است که در آن فرضیه صفر به عدم مشارکت بانک در سود و زیان سرمایه‌گذاری (ربوی بودن سیستم بانکی) و فرضیه مقابل به مشارکت بانک در سود و زیان سرمایه‌گذاری (غیرربوی بودن سیستم بانکی) اشاره دارد.

$$H_0 : E = 1$$

$$H_1 : E \neq 1$$

رابطه (۲)

با بررسی اطلاعات مربوط به قراردادهای مذکور مشاهده می‌شود که عملاً در تمامی قراردادهای مضاربه و مشارکت مورد بررسی، نرخ‌های سود محقق شده در پایان قرارداد دقیقاً با حداقل نرخ سود مورد انتظار تعیین شده در آغاز قرارداد برابر است و حتی یک قرارداد وجود ندارد که در آن نرخ سود محقق شده عددی متفاوت با نرخ سود مورد انتظار باشد. بنابراین در عمل مقدار شاخص اجتناب از مخاطره بانک در تمامی قراردادهای مضاربه و مشارکت مورد بررسی، دقیقاً برابر با یک است. در نتیجه فرضیه صفر مبنی بر عدم مشارکت بانک در سود و زیان

۱- لازم به ذکر است از آنجا که مدیران بانک مذکور، ارائه اطلاعات و اجازه انتشار آنها را به عدم بیان نام بانک مشروط کرده‌اند، نگارندگان بنا به تعهد اخلاقی خود از بیان نام بانک خودداری کرده‌اند.

سرمایه گذاری قابل رد کردن نیست. این امر به روشنی گواه آن است که سیستم بانکی کشور هرگز خود را در مخاطرات سرمایه گذاری دریافت کننده تسهیلات، سهم نکرده و مطلقاً خود را از ریسک تولید در امان می دارد. به بیان بهتر باید گفت سیستم بانکی کشور صرفاً نقشی مشابه مؤسسات گرداننده وجوه پولی داشته و به دلیل عدم حساسیت نسبت به فعالیت های بخش حقیقی اقتصاد، در تأمین سرمایه مخاطره پذیر فعالیت های تولیدی ناکارآمد بوده است.

سنجش نگرش عمومی نسبت به عملکرد نظام بانکداری کشور:

در این بخش که ناظر بر سنجش نگرش عمومی افراد جامعه نسبت به نحوه عملکرد سیستم بانکی کشور است، پنج گروه هدف مد نظر قرار گرفته که هر یک به نحوی با این سیستم در ارتباط هستند. گروه اول و دوم در حقیقت نظریه پردازان بانکداری اسلامی در حوزه و دانشگاه را شامل می شود. برای بهره مند شدن از دیدگاه نظریه پردازان حوزوی نمونه ای از میان طلاب و مدرسین حوزه علمیه مشهد استخراج گردید و برای بهره مند شدن از دیدگاه نظریه پردازان دانشگاهی، نمونه ای از میان اعضای انجمن علمی اقتصاد اسلامی استخراج گردید. گروه سوم کارمندان شبکه بانکی کشور هستند که نمونه گیری در خصوص آنها به روش خوشه ای و از میان شعب مختلف انجام شده است. گروه چهارم نمایندگان مجلس شورای اسلامی هستند که سنجش نگرش آنها به عنوان تصمیم گیران بزرگ ترین نهاد قانون گذاری در کشور حائز اهمیت است. در نهایت گروه پنجم مشتریان شعب مختلف بانکی کشور را تشکیل می دهد که به عنوان سپرده گذار یا دریافت کننده تسهیلات با سیستم بانکی کشور در ارتباط هستند.

نظرسنجی از گروه های فوق در قالب پرسش نامه ای مشتمل بر هفت پرسش (مطابق فرم شماره (۲) پیوست) انجام شده است که هر یک از این پرسش ها با یکی از فرضیات تحقیق متناظر است. در این پرسش نامه، پاسخ دهندگان نگرش خود را در مورد هر یک از این پرسش ها، به صورت طیفی بیان نموده و در نهایت پاسخ افراد مختلف در قالب میانگینی موزون، که در محاسبه آن به پاسخ های خوش بینانه وزن مثبت (از ۱ تا ۳) و به پاسخ های بدبینانه وزن منفی (از ۱- تا ۳-) تعلق می گیرد، بیان گردیده است. جدول (۲) ضمن معرفی این پنج گروه، حجم نمونه آماری برگرفته از هر یک را نشان می دهد.

به منظور تصمیم گیری در خصوص قبول یا رد گروه دوم فرضیه های این تحقیق، گزاره مربوط

به هر فرضیه، در معرض آزمون فرض آماری ذیل قرار گرفته است.

جدول (۲): جوامع آماری تحقیق و حجم نمونه استخراج شده از هر یک

جامعه آماری	طلاب و مدرسین حوزه علمیه مشهد	اعضای انجمن علمی اقتصاد اسلامی	کارمندان شبکه بانکی شهر مشهد	نمایندگان مجلس شورای اسلامی	مشتریان بانک
حجم نمونه آماري استخراج شده	۴۴۴	۳۳	۲۳۶	۱۴۷	۱۸۴

مأخذ: محاسبات محققین

$$H_0 : \mu_i \geq 0$$

$$H_1 : \mu_i < 0$$

رابطه (۳)

در این آزمون μ_i ، بیانگر میانگین خوش بینانه ویژگی ذکر شده در هر یک از فرضیه‌ها بر اساس اطلاعات نمونه است. بر این اساس رد فرضیه H_0 به معنای آن است که جامعه نسبت به ویژگی مورد نظر، نگرش مثبتی ندارد. نتایج حاصل از آزمون فرضیه‌ها که در جدول (۳) ارائه شده، مؤید یافته‌های زیر است:

- از میان پنج گروه مورد بررسی، نگرش عمومی اعضای چهار گروه شامل طلاب و مدرسین حوزه علمیه مشهد، اعضای انجمن علمی اقتصاد اسلامی، کارکنان شبکه بانکی و همچنین نمایندگان مجلس شورای اسلامی این است که «تسهیلاتی که بانک‌های کشور در قالب عقود مختلف به مشتریان خود اعطاء می‌کنند، توسط گیرندگان تسهیلات به آن مصرفی که در قرارداد ذکر شده، نمی‌رسد». اما نگرش عمومی مشتریان بانک خلاف این است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد مشتریان بانک معتقدند که «گیرندگان تسهیلات، منابع دریافتی را به همان مصرفی می‌رسانند که در قرارداد ذکر شده است».
- از میان پنج گروه مورد بررسی، به طور کلی نگرش عمومی نظریه پردازان اقتصاد اسلامی شامل هر دو گروه طلاب و مدرسین حوزه علمیه مشهد و نیز اعضای انجمن علمی اقتصاد اسلامی این است که «بانک‌ها بر مبنای اسناد صوری و ساختگی به مشتریان خود تسهیلات می‌دهند!». اما در همین خصوص کارکنان شبکه بانکی، نمایندگان مجلس شورای اسلامی و همچنین مشتریان بانک نظری مخالف دارند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد سه گروه اخیر

- معتقدند «بانک‌ها بر مبنای اسناد صوری و ساختگی به مشتریان خود تسهیلات نمی‌دهند».
- از میان پنج گروه مورد بررسی، به طور کلی نگرش عمومی نظریه‌پردازان اقتصاد اسلامی شامل هر دو گروه طلاب و مدرسین حوزه علمیه مشهد و نیز اعضای انجمن علمی اقتصاد اسلامی این است که نه تنها «مازادی که بانک‌های کشور در سررسید یا به تدریج از مشتریان خود (گیرندگان تسهیلات) می‌گیرند، با بهره متفاوت نیست» که علاوه بر این «سودی که بانک‌های کشور در سررسید یا به تدریج به سپرده‌گذاران خود می‌پردازند، بهره محسوب می‌شود». اما در همین خصوص کارکنان شبکه بانکی، نمایندگان مجلس شورای اسلامی و همچنین مشتریان بانک نظری مخالف دارند و هیچ یک از سود تسهیلات یا سود سپرده را بهره نمی‌دانند.
  - به طور کلی نگرش عمومی اعضای هر پنج گروه مورد بررسی این است که «بانک حتی اگر یقین حاصل کند که گیرنده تسهیلات با استفاده از تسهیلات دریافتی زیان کرده، در این زیان هیچ مشارکتی نخواهد داشت». این نتیجه که در هر پنج نمونه با اطمینان ۹۵ درصد حاصل شده موید این است که از دیدگاه گروه‌های ذی‌ربط مختلف بانک‌ها صرفاً مؤسسات گرداننده وجوه هستند و نقشی در تأمین سرمایه مخاطره‌پذیر مورد نیاز واحدهای تولیدی ندارند.
  - از میان پنج گروه مورد بررسی، به طور کلی نگرش سه گروه شامل طلاب و مدرسین حوزه علمیه مشهد، اعضای انجمن علمی اقتصاد اسلامی و نمایندگان مجلس این است که «در نظام بانکداری فعلی کشور، بانک‌ها از عقود اسلامی به عنوان پوششی برای دریافت بهره استفاده می‌کنند» علاوه بر این هر سه گروه فوق معتقدند که «تفاوت اساسی میان نظام بانکداری بدون ربا که در حال حاضر در کشور اجرا می‌شود با نظام بانکداری ربوی که در سایر کشورها جاری است، وجود ندارد». البته در خصوص هر دو مقوله فوق کارکنان شبکه بانکی و مشتریان بانک نظری مخالف دارند.

جمع‌بندی:

این مقاله به سنجش عملکرد نظام بانکی کشور در تأمین سرمایه مخاطره‌پذیر و تحلیل میزان مشارکت آن در ریسک فعالیت‌های تولیدی گیرندگان تسهیلات پرداخته است. بدین منظور، هم

عملکرد نظام بانکی در عرصه اجرا و هم نگرش عمومی افراد ذی ربط نسبت به عملکرد این سیستم مورد سنجش قرار گرفته است.

جدول ۳- نتایج حاصل از ارزیابی ذهنی

نتیجه	آماره آزمون	انحراف معیار σ_{H_i}	میانگین H_i	فرضیه	موضوع	ردیف
با اطمینان ۹۵٪ رد می‌شود.	-۱۴۰۱۵	۰۰۰۶۷۵	-۰۰۰۲۵۹	نسبت به این که	اطلاعات و مدرسیان حوزه علمیه مشهد	۱
با اطمینان ۹۵٪ رد می‌شود.	-۳۰۳۳۴	۰۰۰۲۱۸۷	-۰۰۰۲۷۷۲	"سهولتی که بانک‌های کشور در قالب عقود	اعضای انجمن علمی اقتصاد اسلامی	۱
با اطمینان ۹۵٪ رد می‌شود.	-۲۰۵۹۴	۰۰۰۹۷۷۴	-۰۰۰۳۵۵۸	مختلف به مشتریان خود اخطا می‌کنند، توسط	کارمندان شبکه بانکی شهر مشهد	
با اطمینان ۹۵٪ رد می‌شود.	-۲۰۰۵۳	۰۰۰۱۲۷۲	-۰۰۰۲۱۰۹	گردندگان سهولت به همان مصرفی می‌رسد	نمایندگان مجلس شورای اسلامی	
در سطح اطمینان ۹۵٪ رد نمی‌شود.	۷۰۱۲۱	۰۰۱۱۷۵	۰۰۰۸۷۰	که در قرارداد ذکر شده است."	مشترکان بانک	۱
با اطمینان ۹۵٪ رد می‌شود.	-۱۰۰۴۶۵	۰۰۰۷۴۴۲	-۰۰۰۷۷۸۸	نسبت به این که	اطلاعات و مدرسیان حوزه علمیه مشهد	
با اطمینان ۹۵٪ رد می‌شود.	-۲۰۹۸۸	۰۰۰۴۳۳۳	-۰۰۰۲۷۷۲	"بانک‌ها بر مبنای اسناد صورتی و ساختمانی به	اعضای انجمن علمی اقتصاد اسلامی	
در سطح اطمینان ۹۵٪ رد نمی‌شود.	۰۰۱۲۹	۰۰۰۹۵۵۸	۰۰۰۱۲۷	مشترکان خود سهولت نمی‌دهند." مثبت است.	کارمندان شبکه بانکی شهر مشهد	
در سطح اطمینان ۹۵٪ رد نمی‌شود.	-۰۰۶۱۶	۰۰۱۱۰۳۴	-۰۰۰۶۸۰		نمایندگان مجلس شورای اسلامی	۱
در سطح اطمینان ۹۵٪ رد نمی‌شود.	۷۰۳۷۴	۰۰۰۹۸۷	۰۰۰۷۷۸۳		مشترکان بانک	

مأخذ: نتایج تحقیق

جدول ۳- نتایج حاصل از ارزیابی ذهنی

نتیجه	آماره آزمون	انحراف معیار σ_{H_i}	میانگین H_i	فرضیه	موضوع	ردیف
با اطمینان ۹۵٪ رد می‌شود.	-۱۲۰۵۸	۰۰۰۹۱۵۱	-۱۰۰۵۸۳	نسبت به این که	اطلاعات و مدرسیان حوزه علمیه مشهد	۱
با اطمینان ۹۵٪ رد می‌شود.	-۱۰۵۹	۰۰۳۳۸۸	-۰۰۰۵۵۵	"مزایای که بانک‌های کشور در سررسید یا به-	اعضای انجمن علمی اقتصاد اسلامی	۱
در سطح اطمینان ۹۵٪ رد نمی‌شود.	۸۰۸۷۶	۰۰۱۲۵۵۸	۱۰۰۱۷۱	تدریج از مشتریان خود (گیرندگان سهولت)	کارمندان شبکه بانکی شهر مشهد	
در سطح اطمینان ۹۵٪ رد نمی‌شود.	-۰۰۲۵۴	۰۰۱۶۸۶۹	-۰۰۰۴۲۹	می‌گیرند، یا بهره متفاوت است." مثبت است.	نمایندگان مجلس شورای اسلامی	
با اطمینان ۹۵٪ رد نمی‌شود.	۲۰۲۵۹	۰۰۱۳۹۵	۰۰۰۳۱۵۲		مشترکان بانک	۱
با اطمینان ۹۵٪ رد می‌شود.	-۴۰۰۰۳	۰۰۰۹۲۴۶	-۰۰۰۳۶۶۱	نسبت به این که	اطلاعات و مدرسیان حوزه علمیه مشهد	
با اطمینان ۹۵٪ رد می‌شود.	-۲۰۵۲۴	۰۰۲۸۶۸	-۰۰۰۷۱۸۸	"سودی که بانک‌های کشور در سررسید یا به-	اعضای انجمن علمی اقتصاد اسلامی	
در سطح اطمینان ۹۵٪ رد نمی‌شود.	۱۱۰۰۸۸	۰۰۱۱۷۵۶	۱۰۰۳۳۴	تدریج به سپرده‌گذاران خود می‌پردازند، بهره	کارمندان شبکه بانکی شهر مشهد	
در سطح اطمینان ۹۵٪ رد نمی‌شود.	۰۰۱۷۴	۰۰۱۶۲۰۸	۰۰۰۲۵۶	محموب نمی‌شود." مثبت است.	نمایندگان مجلس شورای اسلامی	۱
در سطح اطمینان ۹۵٪ رد نمی‌شود.	-۱۰۶۹۰	۰۰۱۲۴۳	-۰۰۰۲۱۸۶		مشترکان بانک	

مأخذ: نتایج تحقیق

اداره جدول ۳- نتایج حاصل از ارزیابی ذهنی

نتیجه	آماره آزمون	انحراف معیار δ	H_1 میانگین	نسبت به این که	مشتريان بانک	مشتريان بانک
با اطمینان ۸۵٪ رد می شود.	-۲۷,۵۳۴	۰,۰۷۱۷۰	-۱,۹۷۴۲	نسبت به این که	مشتريان بانک	مشتريان بانک
با اطمینان ۸۵٪ رد می شود.	-۲۰,۶۵۳	۰,۱۳۳۷	-۲,۵۳۵	"در صورتی که گزینه تسهیلات، با استفاده از	اطلاعات و مدرسين حوزه علميه مشهد	اطلاعات و مدرسين حوزه علميه مشهد
با اطمینان ۸۵٪ رد می شود.	-۱۴,۹۱۰	۰,۱۱۰۵۵	-۱,۶۹۸۳	تسهيلات دريايي از بانک سربزه گماري نموده	اعضای انجمن علمی اقتصاد اسلامی	اعضای انجمن علمی اقتصاد اسلامی
با اطمینان ۹۹٪ رد می شود.	-۲۰,۰۹۶	۰,۱۴۰۲۴	۲,۰۰۹۰۹	و مقصود شده، بانک در صورتی که پیش به	کارمندان شبکه بانکی شهر مشهد	کارمندان شبکه بانکی شهر مشهد
با اطمینان ۸۵٪ رد می شود.	-۴,۱۱۵	۰,۱۳۴۱	-۰,۵۵۱۹	صادقت گزینه تسهیلات داشته باشد، بخشی از	نمایندگان مجلس شورای اسلامی	نمایندگان مجلس شورای اسلامی
با اطمینان ۸۵٪ رد می شود.	-۱۷,۶۷۹	۰,۰۷۶۹۹	-۱,۳۶۱۱	زمان زوده به وی را تقبل می کنند." مثبت است.	مشتريان بانک	مشتريان بانک
با اطمینان ۸۵٪ رد می شود.	-۴,۹۵۷	۰,۰۶۶۲۸	-۱,۳۰۳۰	نسبت به این که	اطلاعات و مدرسين حوزه علميه مشهد	اطلاعات و مدرسين حوزه علميه مشهد
در سطح اطمینان ۸۵٪ رد می شود.	۲,۴۹۵	۰,۱۲۵۵۵	۰,۳۱۳۳	"در نظام بانکداری فعلی کشور، بانک ها از	اعضای انجمن علمی اقتصاد اسلامی	اعضای انجمن علمی اقتصاد اسلامی
با اطمینان ۸۵٪ رد می شود.	-۹,۱۳۴	۰,۱۲۷۶۴	-۱,۱۷۹۹	عقود اسلامی به عنوان پوششی برای دریافت	کارمندان شبکه بانکی شهر مشهد	کارمندان شبکه بانکی شهر مشهد
در سطح اطمینان ۸۵٪ رد می شود.	۱,۳۲۹	۰,۱۲۴۱	۰,۱۵۲۸	بهره استفاده نمی کنند." مثبت است.	نمایندگان مجلس شورای اسلامی	نمایندگان مجلس شورای اسلامی

مأخذ: نتایج تحقیق

اداره جدول ۳- نتایج حاصل از ارزیابی ذهنی

نتیجه	آماره آزمون	انحراف معیار δ	H_1 میانگین	نسبت به <th>مشتريان بانک</th> <th>مشتريان بانک</th>	مشتريان بانک	مشتريان بانک
با اطمینان ۸۵٪ رد می شود.	-۹,۰۰۶	۰,۰۶۹۹۶	-۰,۵۶۶۱	نسبت به	مشتريان بانک	مشتريان بانک
با اطمینان ۸۵٪ رد می شود.	-۲,۹۵۶	۰,۰۹۴۲۷	-۰,۵۵۵۸	"وجود تفاوت اساسی میان نظام بانکداری	اطلاعات و مدرسين حوزه علميه مشهد	اطلاعات و مدرسين حوزه علميه مشهد
در سطح اطمینان ۸۵٪ رد می شود.	۵,۰۴۴	۰,۰۸۵۹۴	۰,۳۳۳۵	بدون ریا که در حال حاضر در کشور اجرا می-	اعضای انجمن علمی اقتصاد اسلامی	اعضای انجمن علمی اقتصاد اسلامی
با اطمینان ۸۵٪ رد می شود.	-۲,۵۵۰	۰,۱۲۴۶۱	-۰,۳۶۸۸	شود با نظام بانکداری رویی که در سایر	کارمندان شبکه بانکی شهر مشهد	کارمندان شبکه بانکی شهر مشهد
در سطح اطمینان ۸۵٪ رد می شود.	۱۱,۳۷۶	۰,۰۸۴۰	۰,۹۵۶۵	کشورها جاری است." مثبت است.	نمایندگان مجلس شورای اسلامی	نمایندگان مجلس شورای اسلامی

مأخذ: نتایج تحقیق

نتایج تحقیق نشان می‌دهد نه تنها در عمل سیستم بانکی کشور در تأمین سرمایه مخاطره‌پذیر ناتوان بوده که علاوه بر آن گروه‌های ذی‌ربط اعم از کارکنان شبکه بانکی به عنوان مجریان، نمایندگان مجلس شورای اسلامی به عنوان قانون‌گذاران، محققین اقتصاد اسلامی در حوزه و دانشگاه به عنوان نظریه‌پردازان و همچنین مشتریان بانک نسبت به عملکرد این سیستم در تأمین سرمایه مخاطره‌پذیر نگرش مثبتی ندارند. به بیان بهتر بانک‌ها در سیستم بانکداری موجود برخلاف انتظاری که طبق قانون نسبت به آنها وجود دارد، ارتباطی با بخش حقیقی اقتصاد نداشته و صرفاً به مؤسسات گرداننده وجوه تبدیل شده‌اند. بنابراین اجرای صحیح قانون بانکداری بدون ربا و جلوگیری از رویه موجود مستلزم بازنگری در فرآیندهای اجرایی و عملیاتی سیستم بانکی کشور است. مهم‌ترین اقدام در مسیر این بازنگری، طراحی قراردادهای سازگار انگیزشی است به گونه‌ای که در صورت مشارکت حقیقی بانک در سود و زیان وام‌گیرنده، ریسک اعتباری بانک به دلیل مخاطرات اخلاقی وام‌گیرنده به شیوه‌هایی چون پنهان‌کاری سود، حساب‌سازی و بیش‌برآورد هزینه‌ها افزایش نیابد. افزایش نظارت بانک بر فرآیند اعطای تسهیلات و هزینه‌کرد آن توسط وام‌گیرنده اقدام مهم دیگری است که هم می‌تواند ریسک اعتباری را کاهش دهد و هم اطمینان حاصل کند که منابع تخصیص داده شده در مسیر تعیین شده به جریان بیفتد.

References

- [1] Abedifar, P., Molyneux, P., & Tarazi, A. (2013). Risk in Islamic banking. *Review of Finance*, 17, 2035–2096.
- [2] Ahmad, S., & Abdul-Rahman, A.R. (2012). The efficiency of Islamic and conventional commercial banks in Malaysia. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 5(3), 241–263.
- [3] Ainley, M., Mashayekhi, A., Hicks, R., Rahman, A., & Ravalia, A. (2007). *Islamic finance in the UK: Regulation and challenges*. London: Financial Services Authority.
- [4] Alam, N. (2012a). Efficiency and risk-taking in dual banking system: Evidence from emerging markets. *International Review of Business Research Papers*, 8(4), 94–111.
- [5] Al-Jarahi, M. A. (2003). The case for Universal banking as a component of Islamic banking.
- [6] Akbarian, R. (2001). Islamic banking role in leading liquidity to the real sector. *Proceedings of the Second Biennial Conference on Islamic Economics: Islamic Economics and contemporary developments*, Tarbiat Modarres University, Faculty of Economics.

- [7] Bahmani, M. (1995). Examining the Mudaraba contract and its performance in commercial banks of Iran. *Proceedings of the Sixth Islamic banking seminar.*
- [8] Bahreini, M. H. (1996). The legal and economic investigation of interests on account in interest-free banking system. *journal of .*
- [9] Bahreini, M. H. (2008). Islamic Banking: obstacle or factor of development. *Proceedings of the First International Conference on Islamic Economics and Development.*
- [10] Khan, F. (2010). How 'Islamic' is Islamic Banking? *Journal of Economic Behavior & Organization.*
- [11] Kuran, T. (2004). *Islam and Mammon: The Economic Predicaments Of Islamism.* Princeton University Press.
- [12] Liu, B. S.-H. (2009). Islamic banking: Interest free or interest based? *Pacific-Basin Finance Journal.*
- [13] MesbahiMoghadam, G. (1992). some problems of interest free Banking. *Proceedings of the third Seminar on Islamic banking.*
- [14] Mohsin Khan and Abbas Mirakhor. (1989). *The Framework and Practice of Islamic Banking.* Journal of Islamic Banking and Finance.
- [15] Moosavian, S. A. (2000). interest-free banking from Theory to Practice. *Cultural Institute of science and contemporary thought.*
- [16] Moosavian, S. A. (2001). Analyzing the performance of interest-free banking. *Proceedings of the Second Biennial Conference on Islamic Economics: Islamic Economics and contemporary developments, Tarbiat Modarres University, Faculty of Economics.*
- [17] Moosavian, S. A. (2001). evaluating the contracts and lending mechanism in interest free banking. *Proceedings of the twelfth seminar on Islamic banking.*
- [18] Moosavian, S. A. (2007). A Critique of interest-free banking law and the proposed replacement law. *Journal of Islamic Economics, Volume 7, Number 25.*
- [19] Mosawi, M. (2000). evaluating the performance of Islamic banking. *monetary and banking research institute.*
- [20] Paul S. Mills and John R. Presley. (1999). *Islamic Finance: Theory and Practice.* Macmillan Press.
- [21] SadeghiTehrani, A. (1992). interest-free banking operations from the perspective of jurisprudence and Islamic banking. *Proceedings of the third Seminar on Islamic banking.*
- [22] Sadr, K. (1991). The problem of implementation of Islamic contracts in interest-free banking . *Proceedings of the Second Seminar on Islamic banking.*
- [23] Sadr, K. (1992). Increasing the efficiency of cntracts in supplying funds and providing banking services: A case study of Agricultural Bank. *Proceedings of the third Seminar on Islamic banking.*
- [24] Samsami, H. (2009). Riba and economic problems in Iran. *marefate eqtesadi,* Issue 1.
- [25] Sandeep Baliga and Ben Polak. (2004). *The emergence of the Anglo-Saxon and German financial systems.* School of Management, Northwestern

- University.
- [26] Totonchian, I. (1991). A discussion about money and capital stock in Islamic economics. *Proceedings of the Second Seminar on Islamic banking*.
- [27] Totonchian, I. (1995). Evaluating the theoretical basis of interest-free banking in Iran. *Proceedings of the Sixth seminar on Islamic banking* .
- [28] Turk Ariss, R. (2010). Competitive conditions in Islamic and conventional banking: A global perspective. *Review of Financial Economics*, 19(3), 101–108.
- [29] undararajan, V., & Errico, L. (2002). Islamic financial institutions and products in the global financial system: Key issues in risk management and challenges ahead. *IMF Working Paper No. 02/192*. Washington: International Monetary Fund.
- [30] Yudistira, D. (2004). Efficiency in Islamic banking: An empirical analysis of eighteen banks. *Islamic Economic Studies*, 12(1), 1–19.

پیوست ۲-

باسمه تعالی

با عرض سلام و احترام؛

این پیمایش به عنوان جزئی از یک پژوهش بزرگ ملی با هدف بازنگری اساسی در نظام بانکی کشور توسط **دانشگاه فردوسی مشهد** انجام می شود. هدف از این پیمایش اولیه، «**احساس-سنجی**» از اқشار مؤثر و فرهیخته جامعه، از جمله حوزویان، دانشگاهیان، اقتصاددانان، مسؤولان و کارکنان بانک ها و ..... در رابطه با ماهیت نظام بانکی کشورمان می باشد. از جناب عالی دعوت می کنیم با پاسخ به هفت سؤال زیر ظرف **حداکثر ۷ دقیقه**، در اجرای هرچه دقیق تر این پژوهش ملی مشارکت فرمایید. پرسشنامه به صورت بی نام بوده و هیچ گونه مشخصاتی از پاسخ دهندگان محترم درخواست نخواهد شد.

<p>این جمله به نظر من:</p> <p>☐ کاملاً صحیح است</p> <p>☐ صحیح است</p> <p>☐ در اکثر موارد صحیح است</p> <p>☐ در اکثر موارد غلط است</p> <p>☐ غلط است</p> <p>☐ کاملاً غلط است</p>	<p>«تسهیلاتی که بانک های کشور در قالب عقود مختلف به مشتریان خود اعطا می کنند، توسط تسهیلات گیرندگان به همان مصرفی می رسد که در قرارداد ذکر شده- است»</p>
<p>این جمله به نظر من:</p> <p>☐ کاملاً صحیح است</p> <p>☐ صحیح است</p> <p>☐ در اکثر موارد صحیح است</p> <p>☐ در اکثر موارد غلط است</p> <p>☐ غلط است</p> <p>☐ کاملاً غلط است</p>	<p>«فاکتورها و اسنادی که توسط گیرندگان تسهیلات به بانک ها داده می شود و بانک ها بر مبنای آن تسهیلات می دهند، واقعی است. به عبارت دیگر، بانک ها بر مبنای اسناد صوری و ساختگی به مشتریان خود تسهیلات نمی دهند»</p>

پاسخ‌دهنده محترم:

در ادامه، هفت جمله کلیدی در رابطه با عملکرد نظام بانکی کشور ارائه شده است. لطفاً برداشت و «احساس شخصی» خود را با توجه به شناختی که شخصاً از عملکرد بانک‌های کشورمان دارید، در هر مورد با زدن علامت ضربدر نشان دهید.

لطفاً پشت برگه را هم ملاحظه فرمایید.

<p>این جمله به نظر من:</p> <p>☐ کاملاً صحیح است</p> <p>☐ صحیح است</p> <p>☐ در اکثر موارد صحیح است</p> <p>☐ در اکثر موارد غلط است</p> <p>☐ غلط است</p> <p>☐ کاملاً غلط است</p>	<p>«مازادی که بانک‌های کشور در سررسید یا به تدریج از مشتریان خود (گیرندگان تسهیلات) می‌گیرند، با بهره متفاوت است»</p>
<p>این جمله به نظر من:</p> <p>☐ کاملاً صحیح است</p> <p>☐ صحیح است</p> <p>☐ در اکثر موارد صحیح است</p> <p>☐ در اکثر موارد غلط است</p> <p>☐ غلط است</p> <p>☐ کاملاً غلط است</p>	<p>«سودی که بانک‌های کشور در سررسید یا به تدریج به مشتریان خود (سپرده‌گذاران) می‌پردازند، بهره محسوب نمی‌شود»</p>
<p>این جمله به نظر من:</p> <p>☐ کاملاً صحیح است</p> <p>☐ صحیح است</p> <p>☐ در اکثر موارد صحیح است</p> <p>☐ در اکثر موارد غلط است</p> <p>☐ غلط است</p> <p>☐ کاملاً غلط است</p>	<p>«در صورتی که گیرنده تسهیلات، با استفاده از تسهیلات دریافتی از بانک سرمایه‌گذاری نموده و متضرر شود، بانک در صورتی که یقین به صداقت گیرنده تسهیلات داشته‌باشد، بخشی از زیان وارده به وی را تقبل می‌کند»</p>
<p>این جمله به نظر من:</p> <p>☐ کاملاً صحیح است</p>	<p>«در نظام بانکداری فعلی کشور، بانک‌ها از عقود اسلامی به‌عنوان پوششی برای دریافت بهره استفاده نمی‌کنند؛ برعکس، واقعاً بر مبنای عقود</p>

☐ صحیح است ☐ در اکثر موارد صحیح است ☐ در اکثر موارد غلط است ☐ غلط است ☐ کاملاً غلط است	<p>اسلامی فعالیت نموده، به لوازم عقود مزبور ملتزم هستند.»</p>
<p>این جمله به نظر من:</p> ☐ کاملاً صحیح است ☐ صحیح است ☐ غلط است ☐ کاملاً غلط است	<p>«در مجموع، «نظام بانکداری بدون ربا» که در حال حاضر در کشور ما اجرا می‌شود با «نظام بانکداری ربوی» که در سایر کشورها جاری است - و قبل از انقلاب اسلامی در ایران اجرا می‌شد - تفاوت اساسی دارد»</p>